

Mehmet Sami Baga, Dr. Öğr. Üyesi

1981 yılında Iğdır'da doğdu. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (2003). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Şemsüddin Semerkandî ve *Beşârâtü'l-İşârât* Adlı Eserinin Tabiiyyât Bölümü: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme" adlı teziyle yüksek lisansını (2008), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "İbn Sînâ Sonrası İslam Felsefesinde Cisim Teorisi: *Hikmetü'l-ayn* ve Şerhleri Çerçevesinde" başlıklı teziyle doktorasını (2018) tamamladı. Halen 2012 yılında intisap ettiği Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 917
İSAM Yayınları 222
İlmî Araştırmalar Dizisi 96

© Her hakta mahfuzdur.

İSLAM FELSEFESİNDE CİSİM TEORİSİ: Hikmetü'l-Ayn Geleneği

Mehmet Sami Baga

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 38 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 08 50
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın yönetmeni M. Suat Mertoglu
Yayın koordinasyon Erdal Cesar
Yayın hazırlık Mustafa Demiray
Tashih İsa Kayaalp, İsmail Özbilgin, İnanet Bebek
Tasarım Ender Boztürk, Hasan Hüseyin Can
Yayın takip Sema Doğan

Bu eser
TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
İkinci Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayımlanmıştır.

Proje koordinatörü Tuncay Başoğlu

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 30.12.2020 tarihli
ve 2020/11 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Aralık 2020
ISBN 978-625-7672-00-9

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Cadde, No: 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 48058

Baga, Mehmet Sami

İslam felsefesinde cisim teorisi: Hikmetü'l-ayn geleneği / Mehmet Sami Baga.

Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.

379 s. ; şkl. ; tbl. ; 23,5 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 917. İSAM Yayınları;
222. İlmî Araştırmalar Dizisi; 96)

Kaynakça ve dizin var.

ISBN 978-625-7672-00-9

İçindekiler

Kısaltmalar 9

Önsöz 11

Giriş 15

Çalışmanın Konusu, Genel Çerçevesi ve Hedefleri 17

Çalışmanın Kaynakları ve Yöntemi 24

Birinci Bölüm

CİSMİN TANIMI ve KISIMLARI

1.1. Cisim Sözcüğünün Anlamı ve Ait Olduğu Semantik Ağ 33

1.1.1. Cisim Sözcüğünün Anlamları 33

1.1.2. Cisim Sözcüğünün Semantik Ağı 35

1.2. Cismin Tanımı Meselesi 53

1.2.1. İbn Sînâ'dan *Hikmetü'l-ayn*'a Cismin Tanımı 56

1.2.2. *Hikmetü'l-ayn* Geleneğinde Cismin Tanımı 75

1.3. Cisimlerin Tasnifi 79

İkinci Bölüm

METAFİZİĞİN BİR PROBLEMİ OLARAK CİSMİYET: CEVHER-ARAZ TEORİSİ ve CİSİM

2.1. Cisim Konusunun Metafizikte İncelenme Tarzı 89

2.2. Cevher-Araz Ayırımı ve Cismin Bu Teorideki Yeri 95

- 2.2.1. Cevher-Araz Ayırımının Temelleri 95
- 2.2.2. Cevher ve Arazın Tanımı, Cevherlerin Tasnifi 110
- 2.3. Cismin Kurucu İlkeleri Olarak Heyûlâ ve Suret 123
  - 2.3.1. Heyûlânın İspatı 124
  - 2.3.2. Cismin Bilfiil Unsuru: Cisimlik Sureti 139
  - 2.3.3. Heyûlâ ile Suret Arasındaki İlişkinin Mahiyeti 143
    - 2.3.3.1. Cisimlik Suretinin Heyûlâdan Ayrı Olmaması 144
    - 2.3.3.2. Heyûlânın Cisimlik Suretinden Ayrı Olmaması 150
    - 2.3.3.3. Cisimlik Sureti ile Heyûlâ Arasındaki İlliyyet İlişkisi 157
  - 2.3.4. Türsel Suret ve Cevherliği 170
- 2.4. Bir Cevher Olarak Cisim 181

Üçüncü Bölüm

METAFİZİKTE FİZİĞE CİSİM:

İLAHİ FEYİZ ve CİSMİN ORTAYA ÇIKIŞI

- 3.1. Sudur Teorisinin Genel Çerçevesi ve Temel İlkeleri 189
  - 3.1.1. Mahiyet, İmkân ve İlliyyet 191
  - 3.1.2. Metafiziksel Fâil İlet ve Varlık Verme Tarzı 195
    - 3.1.2.1. Sudûru Yönlendiren Temel İlliyyet Prensibi: “Birden Ancak Bir Çıkar” 198
    - 3.1.2.2. Tam İlet-Mâlul Birlikteliği 204
- 3.2. Sudûrun İşleyişi: Birlikten Çokluğa Geçiş 215
  - 3.2.1. İlk Akıl ve Ay Üstü Âlemde Cisim 215
    - 3.2.1.1. İlk Akıldaki Çokluk İtibarları ve Cisimlik 224
    - 3.2.1.2. Göklerin Mimarisi: Felekler ve Yıldızlar 232
  - 3.2.2. Faal Akıl ve Ay Altı Âlem 241
    - 3.2.2.1. Heyûlâ ve Suretin Meydana Gelişi 242
    - 3.2.2.2. Unsurlar ve Değişim Sorunu 252
    - 3.2.2.3. Unsurlardan Birleşik Cisimlere: Mizaç 263

Dördüncü Bölüm

**TABIAT FELSEFESİNİN KONUSU OLARAK
TABİİ CİSİM**

- 4.1. Cisim Konusunun Tabiat Felsefesinde İncelenme Tarzı 273
- 4.2. Tabii Cismin Yapısına Dair Tartışmalar 277
  - 4.2.1. Kalam Atomculuğu ve Eleştirisi 285
    - 4.2.1.1. Atomcu Cisim Anlayışına Yönelik Eleştiriler 292
    - 4.2.1.2. Atomcuların Delillerinin Eleştirisi 301
  - 4.2.2. Diğer Teorilerin Değerlendirilmesi 311
  - 4.2.3. Filozofların Görüşü: Bilkuvve Sonsuz Bölünen Kesintisiz Cevher 318
- 4.3. Tabii Cismin İlişenleri 325
  - 4.3.1. Cisim Olmak Bakımından İlişenler / Zatî İlişenler 325
    - 4.3.1.1. Boyutların Sonluluğu ve Şekil 326
    - 4.3.1.2. Mekânda Yer Kaplama: Tahayyüz 336
  - 4.3.2. Hareketli Olmak Bakımından İlişenler 343
    - 4.3.2.1. Her Cismin Hareket İlkesi Barındırması 343
    - 4.3.2.2. Hareket, Zaman ve Mesafenin Uyumlu Oluşu 348
- Sonuç 353
- Kaynakça 361
- Dizin 371

Tablo ve Şekil Listesi

- Tablo 1: Cisim anlamını ifade eden kavramlar 51
- Tablo 2: Tabii ve tâlimî cisim karşılaştırması 81
- Tablo 3: Cisimlerin tasnifi 83
- Tablo 4: Mahal-hâll ilişkisi 102
- Tablo 5: Türsel suret ve nitelikler 260
- Tablo 6: Basit cismin yapısına dair görüşler
(İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin tasnifi) 279
- Tablo 7: Basit cismin yapısına dair görüşler
(İbn Mübârekşah'ın tasnifi) 280
- Tablo 8: Hilomorfik ve atomcu cisim anlayışları 304
- Şekil 1: Feleklerin ve yıldızların dizilişi 233

Önsöz

Necmeddin Ali b. Ömer el-Kâtibî, daha çok mantık alanındaki şöhreti ile tanınıyor olsa da aynı zamanda İbn Sînâci felsefenin XIII. yüzyıldaki klasikleşen metinlerinden biri olan *Hikmetü'l-ayn*'ın da müellifidir. Kısa sürede geniş bir tevaccühle karşılanan bu eser, üzerine yazılan şerh ve haşiyelerin oluşturduğu gelenek sayesinde İslam felsefe-bilim tarihinin özellikle XIII ve XIV. yüzyıllardaki serüvenini takip etmek için ideal bir zemin sunmaktadır. Bu çalışma, *Hikmetü'l-ayn* geleneğinin bilhassa Osmanlı coğrafyasında etkili olmuş şerh ve haşiyeleri üzerinden İbn Sînâ sonrası dönemde cisim anlayışının izlerini takip etmeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede cismin semantik anlam kümesi, cevher-araz teorisi etrafında metafizik ilkeleri, sudûr teorisi çerçevesinde nasıl meydana geldiği, tabiat felsefesinin konusu olarak yapısı ve ilişkileri, farklı bölümlerde birer problematik olarak incelemeye konu edilmiştir.

2018 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunmuş olduğumuz *İbn Sînâ Sonrası İslam Felsefesinde Cisim Teorisi: Hikmetü'l-ayn ve Şerhleri Çerçevesinde* başlıklı doktora tezimize dayanan bu çalışma, yeniden gözden geçirilmek ve çeşitli bölümleri üzerinde tasarruflarda bulunulmak suretiyle yayıma hazırlanmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde, çeşitli düzeylerde cisim anlamına delalet eden sözcüklerden oluşan semantik ağa işaret edilmiş,

ardından cismin tanımı etrafındaki tartışmaların *Hikmetü'l-ayn* geleneğine yansımaları üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde cismin ilkelerinin ispatı ve bu ilkeler arasındaki ayrılmazlık ve illiyet ilişkisi cevher-araz teorisi çerçevesinde incelenmiştir. Heyûlânın ispatı, suretin cevherliği, heyûlâ-suret arasındaki ihtiyaç ilişkisi, türsel suretin cevherliği ve heyûlâ ile ilişkisi bu bölümde izi sürülen başlıca problemler arasındadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde “bir” olandan çokluğun nasıl meydana geldiği sorusuna cisim özelinde bir açıklama getirilmektedir. Bu çerçevede İbn Sînâcı sudûr teorisini yönlendiren ilkeler, “zorunlu varlık”tan sâdır olan ilk varlığın kozmik bir akıl olması ve gök cisimleri olan feleklerin birer aklî ilkenin mâlulü olarak konumlandırılması; ay altı âlemde ise heyûlâ ve suretin “faal akıl”dan sudûru, bunların özelleşerek unsurları meydana getirmeleri ve unsurlardan meydana gelen karışımların (mizaç) özellikleri ele alınmıştır.

Dördüncü bölüm ise cismin yapısına dair atomcu açıklamanın eleştirisi ve tabii cismin ilişenleri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Cismin tıpkı algıya konu olduğu gibi kesintisiz bir bütün olup olmadığı ve bölünmeye kabil bu cevherin bölünmesinin belli bir sınırdan durup durmayacağı etrafında şekillenen ilk kısımdaki tartışmalar, atomcu açıklamanın imkân-sızlığına dair deliller ve hilomorfik açıklamanın kesintisizlik ve bilkuvve sonsuz bölünme konularındaki ısrarlarının analizi ile birlikte incelenmektedir. İkinci kısımda ise tabii cismin zatî ilişenleri ve harekete konu olmak bakımından ilişenleri ele alınmıştır.

Bu uzun soluklu çalışma, elbette çok kıymetli kişi ve kurumların desteği ve yönlendirmeleriyle mümkün olmuştur. Öncelikle bu çalışmanın konusunun netleştirilmesinden başlayarak her aşamasında yakın ilgi ve desteğini esirgemeyen, bütün yoğunluğuna rağmen çalışmamın şekillenmesine en üst düzeyde katkı sunan hocam Prof.Dr. Ömer Mahir Alper'e şükran ve minnet borçluyum. Bu çalışma, onun ufuk açıcı

yönlendirmeleri, fedakârlığı ve talebelerine olan inancını yitirmemesi sayesinde tamamlanabilmiştir. Çalışmanın konusunu bana öneren, bütün süreç boyunca alaka göstererek görüşme ve meseleleri müzakere taleplerimi geri çevirmeyen hocam Prof.Dr. Atilla Arkan'a yürekten teşekkür ediyorum. Yakın ilgisi ve elindeki yazma eserleri benimle paylaşma nezaketi dolayısıyla Doç.Dr. Mustakim Arıcı'ya da müteşekkirim. Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu ve Prof.Dr. Ömer Türker çalışmanın çeşitli aşamalarında katkı sunmuşlardır, kendilerine minnettarım. Ayrıca kendisiyle teşrikimesaide bulunduğum sırada birlikte metin okuyup müzakereler yaptığımız Öğr. Gör. Dr. Nurettin Yakışan'a teşekkür ediyorum. Yine Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) yönetici ve çalışanlarına sundukları çalışma imkânları ve çalışmanın yayına hazırlık süreçlerinde gösterdikleri titizlik için müteşekkirim.

Bütün akademik çalışmalarım boyunca hem bir akademisyen hem de sabırlı bir eş olarak çalışmalarımı destekleyen, bu çalışmanın da her bir bölümünü okuyarak önerilerini benimle paylaşan kıymetli refikam Dr. Öğr. Üyesi Elif Baga'ya sevgilerimi ve şükranlarımı sunuyorum.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Mehmet Sami Baga
Aralık 2020, İstanbul